

Дзмітрый Крывашэй
(Мінск)

Беларуска-польскія адносіны ў гады нямецкай акупацыі

У перыяд фашысцкай акупацыі абвастрыліся міжэтнічныя адносіны. На паверхню ўсплылі старыя крыўды, нянавіць грунтавалася на стэрэатыпах і ўзрастала па меры пагаршэння эканамічных умоваў. У архівах захавалася значная колькасць дакументаў, якія з'яўляюцца яркавымі доказамі дадзеных тэзісаў, дапамагаюць прасачыць станаўленне і развіццё канфліктаў і іх вынікаў. Разгледзім гэта на прыкладзе беларуска-польскіх дачыненняў.

Змена ўлады з савецкай на нямецкую прынесла з сабою перабудову органаў адміністрацыі на новых акупаваных тэрыторыях. Адначасова розным нацыянальным супольнасцям было дазволена ствараць свае грамадска-культурныя арганізацыі. Як адзначае Ю.Турунак са спасылкай на архіўныя дакументы, „ужо летам 1941 г. пачаў наспяваць беларуска-польскі канфлікт. Польскія паны прыходзілі з фашысцкімі салдатамі і сілаю вярталі сваю маёмасць, былі сутыкненні і ахвяры, праводзілася палітыка вяртаць Польшчу. Пачаўся актыўны працэс стварэння мясцовай адміністрацыі на чыста польскай аснове”¹. У Гародні ў якасці часовай мясцовай адміністрацыі быў створаны магістрат, а сярод грамадскіх арганізацый вызначаўся Беларускі нацыянальны камітэт. Камітэт не мог змірыцца з тым фактам, што магістрат складаецца з палякаў. Актывісты камітэта 26 ліпеня 1941 г. даводзілі да ведама камэнданта

¹ Ю. Турунак, *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*, Мінск 1993, с. 162.

г. Гродна факты антынямецкага мінулага кіраўнікоў магістрата, а таксама прыналежнасці да польскіх тэрытарыяльных арганізацый мясцовых паліцэйскіх. Звярталася ўвага на факт агітацыі палякаў на прадмет таго, што „на гэтых тэрыторыях будуць палякі, будуць арыштаваны і расстраляны нават беларусы, (...) кожны беларус — бальшавік”². Рабіўся вывад аб тым, што такім чынам палякі імкнуцца не дапусціць беларусаў на дзяржаўную службу. У дакуменце прыводзяцца факты антыбеларускіх выступленняў. Напрыклад, дырэктар тытунёвай фабрыкі Шыманоўскі не прымаў на працу беларусаў, нават тых, хто адпрацаваў на фабрыцы 20 гадоў. Франц Дудзіч і Казімір Дудзіч, супрацоўнікі гаспадарчага аддзела магістрата, прадавалі дровы „выключна палякам” і не прымалі просьбы ад беларусаў. Жыхарка вёскі Прыгодзічы каля Верцялішак пагражала беларусам — жыхарам вёскі — вынішчэннем з той нагоды, што „тут польскі край ёсць і будзе”.

Так склалася, што ўжо на наступны дзень па распараджэнню начальніка былой ваеннай вобласці „Цэнтр” Беларускай нацыянальнай камітэт быў распушчаны. Прапановы камітэта аб адкрыцці беларускіх нацыянальных школ і выданні беларускамоўнай газеты засталіся незадаволенымі. Усе дакументы камітэта былі канфіскаваныя і захоўваліся ў каменданта палявой камендатуры³.

Працэсы паланізацыі, праводзімай у першыя месяцы акупацыі, закранулі дзяцей беларусаў і рускіх. 1 верасня 1941 г. на імя каменданта г. Гродна за подпісамі прадстаўнікоў праваслаўнага брацтва быў накіраваны рапарт. У ім падкрэслівалася неабходнасць выцягнення дзяцей рускіх і беларускіх бацькоў праваслаўнага веравызнання з гарадскіх сірочых дамоў з-за таго, што „там адбываецца гвалтоўная паланізацыя і перавод дзяцей у каталіцызм”⁴. Аб гэтым расказалі самі дзеці праз давераных асобаў вярхоўнаму святару праваслаўнага сабора.

У данясенні школьнага інспектара Лідскай акругі адзначалася: „Засілле Польшчы падтрымліваецца мясцовымі польскімі элементамі і элементамі прыезджымі з Літвы. Адносіны гарадскога магістрата горада Ліды вельмі дрэнныя да тых, хто не гаварыў з лідскім начальствам па-польску. Тыя, хто наадварот размаўляў па-польску, атрымліваў хутка кватэры і дровы. З-за гэтай прычыны пасланьня на Лідчыну настаўнікі вярталіся назад, таму што яны былі пастаўлены ў такія ж самыя ўмовы, як непрацуючыя жыхары го-

² Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (далей: ДАГВ), ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 31.

³ ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 27.

⁴ ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 21.

рада. Яны вымушаны былі выстойваць у чарзе, каб атрымаць хлеб, у той час, як служачыя аддзела магістрата атрымлівалі калектывам прадукты для сябе”⁵.

Нягледзячы на роспуск Беларускага нацыянальнага камітэта ў Гродне барацьба беларусаў супраць палякаў не спынілася. 1 жніўня 1941 г. беларуская давераная асоба паведамляла ў палявую жандармерыю палявой камандатуры г. Гродна аб фактах зневажальных адносін да насельніцтва з боку польскіх службовых асобаў:

„26 ліпеня 1941 г. польскі паліцэйскі і штатскі Лабановіч затрымалі беларуса Мікалая Гарошка ў Гродне, Ласасянская вул. 81, бо ён размаўляў на вуліцы па-беларуску.

24 ліпеня 1941 г. спадарыня Ева Стамбоўска павінна была выехаць са сваёй кватэры і перадаць яе аднаму паляку. Спадарыня Стамбоўска па нараджэнню немка, яе муж — беларус. Было дамоўлена, што высяленне не адбудзецца. Нягледзячы на гэта з’явіўся паліцэйскі Эдуард Дамбоўскі з мэтай высялення спадарыні з яе кватэры з дапамогаю сілы. Ён таксама патрабаваў, што яна павінна размаўляць з ім па-польску”⁶.

Беларусы не абмяжоўваліся толькі зборам фактаў і перапіскай з прадстаўнікамі акупацыйных уладаў. Некаторыя з іх актыўна імкнуліся дзейнічаць у справе прапаганды Беларусі. Службовая асоба палявой жандармерыі ў сваім данясенні аб паездцы 25 верасня 1941 г. у Верцялішкі, Скідаль, Дубна і Каменку распавядае аб высакамерных паводзінах жыхара Верцялішак Паўла Якуцэвіча, які быў прызначаны для нагляду за паліцыяй у гэтых мясцінах. У выніку актыўнай дзейнасці Якуцэвіча беларускае насельніцтва ў Верцялішках вітаецца выключна словамі „Жыве Беларусь!” з адначасовым падняццем правай рукі. Бургамістрам Жыдомлі і Каменкі ён сказаў, што іх пасады ў будучым будуць запоўнены членамі Беларускага нацыянальнага камітэта. У выніку такіх паводзін Якуцэвіча „значна павысілася хваляванне насельніцтва”. Аўтар данясення заўважае: „Можна чакаць, што пры далейшых падобных дзеяннях Якуцэвіча ў хуткім часе справа дойдзе да сутыкненняў паміж насельніцтвам — палякамі і беларусамі”⁷.

13 кастрычніка 1941 г. беларускія актывісты звярнуліся ва ўездны камісарыят з хадайніцтвам аб аднаўленні дзейнасці Беларускага нацыянальнага камітэта. У ім між іншага ўтрымліваюцца і такія радкі: „Гэта этнаграфічная зямля населена ў Гродне 45%, а ў ак-

⁵ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ), ф. 371, воп. 1, спр. 64, арк. 4-7.

⁶ ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 5.

⁷ ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 12-13.

рузе 90% беларусамі, якія пераносілі ў сваёй гісторыі нечуваны прыгнёт Польшчы і затым бальшавіцкай яўрэйскай банды. Бальшавіцкі сатанісцкі ўрад быў поўнасьцю знішчаны нямецкай непераможнай арміяй і ўжо не вернецца. Засталіся палякі, перасяленцы-каланісты, члены розных антыгерманскіх, польскіх арганізацый. Яны самавольна ўзялі ў свае рукі ў першыя дні выступлення нямецкіх войскаў мясцовыя адміністрацыйныя ўстановы і імкнуцца такім чынам заснаваць будучую яўрэйска-англійскую Польшчу”. Палякі, па меркаванню складальнікаў хадаініцтва, занялі ўсе адміністрацыйныя ўстановы як у Гродне, так і ў акрузе. Пры гэтым яны працуюць „у духу Сікорскага і Сталіна”, маюць свае сакрэтныя арганізацыі і „вядуць дзёрзкую, наглу і бязлігасную вайну з бездапаможнымі беларусамі, аўтахтонным насельніцтвам гэтай этнаграфічнай вобласці, падтрымліваюць яўрэйў і планамерна і помсліва шкодзяць нямецкім інтарэсам”. У заключэнні выказвалася просьба аб замяшчэнні „варожых польскіх элементаў беларусамі ва ўсіх адміністрацыйных установах”⁸.

Тым жа днём датавана і іншае данясенне на імя гродзенскага гарадскога камісара, у якім раскрываецца антынямецкая дзейнасць службовых асобаў. Гэта праяўлялася ў „самавольным і бандыцкім кіраўніцтве гаспадарчай дзейнасцю”. Неарганізаванасць картачнай сістэмы прывяла да адкрыцця гандлёвых лавак. Дазвол на гандлёвую дзейнасць выдаваўся толькі палякам. Гандляры заняліся спекуляцыяй. Акрамя гэтага магістрат не арганізаваў кантролю над усімі захопленымі запасамі і матэрыяламі, што паслужыла прычынай розных махінацый. У магістраце ўвесь час заўважалася самавольнае размеркаванне прадуктаў і іншых матэрыялаў паміж працуючымі палякамі, іх знаёмымі і роднымі.

Аўтары звароту звяртаюць увагу на тое, што „беларусы, нягледзячы на тое, што моцна церпяць, нічога не атрымалі з гэтых запасаў і былі не дапушчаны да працы. У магістраце панаваў лозунг: «Усё для палякаў».

Цікава, у чым заключаліся злоўжыванні служачых — палякаў. Бургамістр Завадскі, напрыклад, выкарыстоўваў уладу ва ўласных інтарэсах. Ён браў для сябе лепшую мэблю і розныя рэчы ў горадзе для абстаноўкі сваёй кватэры. Выкарыстоўваў грузавую машыну магістрата для перавозкі дроваў. Больш правініўся супрацоўнік магістрата Стэцкевіч, які 25 ліпеня 1941 г. узяў са свіной фермы тры свінні — дзве па 5 пудоў і трэцюю — 18. У той жа дзень ён перадаў для забою замест гэтых свінней трох маленькіх парасят, якія не адпавядалі забою. Кладаўшчык Сікалоўскі 30 ліпеня 1941 г. узяў

⁸ ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 6-7.

20 бочак рыбы, а на гарадскі пункт здаў толькі 14 бочак. Новы бур-гамістр Гарбачэўскі, таксама паляк, не праявіў жадання пракамен-таваць дадзеныя махінацыі і не правёў рэвізіі для выяўлення ўсіх выпадкаў злоўжыванняў і працягваў праводзіць старую палітыку. Ён не ўвёў картачную сістэму на ўсе прадукты, не арганізаваў ра-цыянальна гаспадарку і працягваў прадаваць толькі палякам рэш-ткі запасаў. Да беларусаў ён адносіўся таксама, як і Завадскі. У вы-ніку такога адзінаўладнага гаспадарання горад застаўся без запасаў харчавання, іншых матэрыялаў і дроваў. Працягвалася сама-вольная беспакараная спекуляцыя.

У віну польскім службовым асобам ставілася дружалюбнае стаў-ленне да яўрэяў, у выніку якога апошнія адчувалі сябе ў горадзе вельмі выгодна і свабодна. Большасць з іх не насіла апазнаваль-ных яўрэйскіх знакаў. Палякі трымалі ў сябе на зберажэнні розныя рэчы яўрэяў, якія апошнія хацелі скрыць ад гета.

У заключэнні прапаноўвалася правесці грунтоўную, дакладную рэвізію ўсёй дзейнасці ў магістраце з мэтай дэманстрацыі сапраў-днага твару магістрата і пакарання ўсіх вінаватых, а таксама „поў-насцю забраць адказныя пасады ў палякаў”⁹.

Як можна заўважыць, варожасць мела не толькі палітычную, але таксама сацыяльную і этнічную глебу. Нарастаючае супрацьста-янне двух бакоў не заставалася па-за ўвагай нямецкіх уладаў. Хут-ка яны пачалі разумець, што „каменем сутыкнення” з’яўляецца па-зіцыя польскага боку да беларускіх зямель, разгляд іх як польскіх тэрыторый. У гэты працэс уключылася і каталіцкае духавенства: „Польская (рымска-каталіцкая) царква глядзіць на Беларусь як на каланіяльную вобласць і разгортвае тут сумесна з польскім паўстан-цкім рухам палітычную дзейнасць, якая ўсімі сродкамі павінна быць спынена”¹⁰. Ужо 3 жніўня 1941 г. у „Аператыўнай зводцы з СССР № 42” у Берлін паведамлялася, што „польскае духавенства імкнец-ца аказаць кіруючы ўплыў на «польскае пытанне», у прыватнасці, пакуль толькі ў легальным супрацоўніцтве з тымі камунальнымі ўстановамі і кіраўнічым апаратам, якія пераважна складаюцца з па-лякаў. З рэарганізацыяй рымска-каталіцкага царкоўнага жыцця, асабліва таго, што праводзіцца гэтым духавенствам, нацыяналь-ная барацьба беларусаў і палякаў уступіла ў вастрышшую стадыю”¹¹.

У загадах і распараджэннях нямецкага камандавання ўказвала-ся, што „палякі, якія знаходзяцца на тэрыторыі краіны, патрабу-юць крайне асцярожных і надзвычайных адносін з боку ваеннаслу-

⁹ ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 9.

¹⁰ НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 13, арк. 33-34.

¹¹ НАРБ, ф. 4683, воп. 3, спр. 938, арк. 71- 71адв.

жачых вермахта. Па сваёй варожасці і нянавісці да немцаў іх можна параўнаць толькі з яўрэямі”. З-за таго, што палякі, па меркаванню акупантаў, у большасці сваёй „лаўчэй чым беларусы і многія разумеюць нямецкую мову, то небяспека надта вялікая ў раёнах, дзе палякі пераважаюць, і далей будзе працягвацца прыгнёт беларусаў з іх боку”. Як вывад — „беларускае насельніцтва паўсюль неабходна падтрымліваць і настойліва абараняць ад палякаў і яўрэяў”¹².

Акупацыйныя ўлады прынялі меры. 10 верасня 1941 г. генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ выдаў адозву аб часовым школьным парадку ў Генеральным камісарыяце. У ёй адзначалася, што „кожнае злоўжываньне школы ў мэтах агітацыі польскай меншасці будзе цяжка карацца, бо жыццёвы абшар Беларусі ёсьць перш за ўсё для беларускага жыхарства”¹³. У канцы 1941 г. генеральны камісар прасіў дазволу ў рэйхскамісара па Усходніх абласцях на забарону побач з рускай мовай у дзяржаўным і грамадскім жыцці і польскай мовы. Гэта было звязана з тым, што абодва народы разглядаліся як вынішчальнікі беларускай нацыі: „Калі ў Заходніх абласцях Беларусі палякі імкнуліся зкараніць жыццё беларусаў як нацыі, то ва Усходніх гэтага дабіваліся бальшавікі”¹⁴. У 1942 г. у Генеральным камісарыяце Беларусія пачалася „беларусізацыя”. За размову ва ўстанове па-польску накладаўся штраф у 500 рублёў. У шэрагу мясцовасцей былі выстаўлены патрабаванні правядзення пропаведзяў і службы ў касцёлах на беларускай мове¹⁵. Ужо да ліпеня 1942 г. на тэрыторыі Навагрудчыны на пасадах бургамістраў палякі былі заменены беларусамі (першапачаткова беларусамі былі бургамістры Навагрудка і Стоўбцаў). Палякі былі выведзены з кіраўніцтва павеатаў. Разам з гэтым „ніжэйшыя функцыі ў адміністрацыі і самакіраванні заняты рознымі элементамі, сярод якіх не бракуе і палякаў, роўна як і былых савецкіх функцыянераў, часта рускай нацыянальнасці”¹⁶.

Пэўную ролю ў нагнятанні антыпольскіх настрояў адыгрывала праваслаўнае духавенства і іх сем’і. Пры гэтым яны „не абмяжоўваюцца толькі выцясненнем палякаў, а і натраўляюць на іх немцаў. Улічваючы, што апошнія праводзяць цяпер палітыку *divide et impera*, натраўліваюць узаемна адных і другіх”¹⁷.

¹² НАРБ, ф. 4683, воп. 3, спр. 938, арк. 120.

¹³ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (далей: ДАМВ), ф. 623, воп. 1, спр. 1, арк. 146.

¹⁴ НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 5, арк. 9-10.

¹⁵ Archiwum Akt Nowy ch w Warszawie (далей: AAN), sygn. 202/III,teczka 201, s. 75-76.

¹⁶ AAN, sygn. 202/III,teczka 201, s. 17.

¹⁷ AAN, sygn. 202/III,teczka 201, s. 74.

Палякаў не толькі выпцяслялі з кіруючых пасадаў. Яны былі першымі ў спісах асобаў на вываз у Германію. Напрыклад, у Дзісенскім і Пастаўскім паветах улетку 1942 г. тры разы спраўджалі спісы асобаў на вываз. Пры гэтым „кожны наступны спіс быў карэктурай старога ў накірунку змяншэння колькасці беларусаў і павелічэння колькасці палякаў”¹⁸.

Неабходна заўважыць, што на ўзмацненне міжэтнічных супярэчнасцей аказвалі свой уплыў і змены на фронце. Увесну 1942 г. на акупаваных тэрыторыях пачынаецца рост колькасці партызанскіх атрадаў. Іх дзейнасць „электрызавала” насельніцтва, якое звязвала іх з’яўленне з перспекывамі ваенных перамен.

Распаўсюджанымі былі выпадкі, калі мясцовыя ўлады ці беларуская паліцыя даносілі на палякаў. Да гэтага неабходна дадаць масавыя арышты каталіцкага духавенства. Улетку 1942 г. на тэрыторыі Міншчыны, па звестках відавочцаў, амаль не заставалася каталіцкіх святароў¹⁹.

Сведкі і ўдзельнікі тых часоў так апісваюць гэтыя падзеі: „Беларусы знішчалі праявы польскасці. У афіцыйных установах неабходна было размаўляць па-беларуску. Найбольш праследаваліся тыя, хто меў у асабістым пасведчанні ўпісаную польскую нацыянальнасць (польскае паходжанне). Шмат палякаў са страху падала беларускую нацыянальнасць. Вяскою 1942 г. немцы па намове беларусаў абвясцілі штампаванне асабістых пасведчанняў. Гэта выглядала наступным чынам: на вуліцы паставілі столікі, за якімі немцы з беларускімі перакладчыкамі праглядалі ўсе асабістыя пасведчання. Ставілі штэмпелі. Калі хто не з’явіўся і не меў штэмпеля, той разглядаўся як бандыт і арыштоўваўся. Збоку стаялі грузавікі, на якія змяшчалі тых, хто быў адабраны немцамі. Такім чынам выхватвалі польскую інтэлігенцыю і адразу вывозілі. Адны сцвярджалі, што на работы, іншыя, што ў лагер. Сярод палякаў распаўсюдзілася паніка, бо ніхто не ведаў, як сябе паводзіць. Мы штэмпель атрымалі праз знаёмых беларусаў за вельмі высокі хабар. Шмат асобаў не з’явілася на рэгістрацыю. Некаторыя пайшлі на працу па будове чыгункі, што абараніла іх перад вывазам на работы”²⁰.

Акцыя атрымала прапагандысцкую падтрымку. Яе пачаткам быў артыкул Вільгельма Кубэ ў „Minsker Zeitung” (№ 69), у якім палякі былі прылічаны да даўніх ворагаў беларускага народа, названы „народам фанабэрыстых дармаедаў”. У хуткім часе з’явіліся іншыя антыпольскія артыкулы. 22 жніўня 1942 г. „Беларуская газета” на-

¹⁸ ААН, sygn. 202/III,teczka 201, s. 75.

¹⁹ ААН, sygn. 202/III,teczka 201, s. 18.

²⁰ J. Sudnik, z d. Ksieniewiczówna, *Losy mieszkańców Ziemi Nieświeskiej*, [w:] *Nieświeskie wspomnienia*, Warszawa 2001, s. 214-215.

друкавала артыкул „Слонімшчына за апошняе чверцьвечча. (Да гісторыі нацыянальна-вызвольнага змаганьня беларусаў Слонімскай акругі)”. У ім аўтар С. А. між іншым пісаў: „Мясцовыя палякі — гэта мяшчанства ў гарадох і мястэчках, якое займаецца земляробствам і гандлем; абшарніцтва — уласьнікі двароў і вышэйшыя службоўцы двароў, а таксама шляхта (Плаўскія, Леаданскія). Большыня зь іх беларусы — рэнэгаты. Напывовыя — гэта былыя ўрадоўцы, якія й цяпер імкнуцца прабрацца ў дзяржаўныя ўстановы і праводзіць там сваю варожую нацыяналістычную работу”²¹.

Далей прадстаўлена сітуацыя першых месяцаў вайны, калі „ў Слоніме польскія нацыяналістычныя элементы здолелі ашукаць нямецкае мясцовае камандаванне й пераняць у свае рукі органы парадку ў Слоніме й акрузе, стварыўшы сваю польскую паліцыю (пад выглядам беларускае), на чале з польскім нацыяналістым Рымшам, які здолеў зьнішчыць за першыя дні ачышчання гораду й правінцыі ад камуністычных элементаў каля сотні ні ў чым не вінаватых беларусаў, якія ня былі ніколі камуністамі, але зьяўляліся ворагамі мясцовых палякаў. На чале гораду Слоніму за бургамістра ўлез польскі ксёндз Грахольскі”²².

Аўтар абвінавачвае палякаў у знішчэнні актывістаў беларускага нацыянальнага руху: „Для вылаўленьня беларускага нацыяналістычнага актыву і знішчэньня яго пры дапамозе фальшывых даносаў быў створаны палякамі на чале з галаварэзам Рымшам так званы „Беларускі Нацыяналістычны Камітэт у Слоніме”, які заклікаў беларусаў — нацыянальных актывістаў — да рэгістрацыі. Усе, хто выявіў у гутарках у камітэце жаданьне працаваць для беларускае нацыянальнае справы, удаваліся за камуністых і арыштоўваліся”.

Далей заўважаецца, што „на вёсцы польская паліцыя біла беларускае сялянства, зьдзекуючыся над беларускай мовай, змушала гаварыць сялян па-польску. Усе ўрады ў Слоніме бралі заявы толькі на польскай мове, адмаўляючыся нават разумець беларускую мову. Побач з гэтым усім вялася шырокая прапаганда аб хуткім аднаўленьні Польшчы, аб расправе над беларусамі і г.д.

Усё гэта сеяла спачатку недавер да нямецкіх уладаў, імём якіх дзеялі ў паліцыі і адміністрацыі палякі нацыяналістыя, пакуль камітэт ня быў разагнаны”²³.

Не будзем імкнуцца даць каментарыі прыведзеным вытрымкам. Скажам толькі адно. Такі артыкул не мог спрыяць узаемаразуменню і згодзе паміж польскім і беларускім насельніцтвам.

²¹ „Беларуская газета”, 1942, 22 жніўня.

²² Там жа.

²³ Там жа.

Супрацьстаянне не магло не закрануць школьную справу. У 1942 г. беларускі камітэт зрабіў даклад „У школьнай справе Беларусі” (01.06.1942 г.) і прадставіў яго ў Генеральны камісарыят. У ім адзначаецца факт таго, што „1941/1942 школьны год зьяўляецца блізка цалкам страчаным для справы ўзгадавання Беларускага Народу і паралізавання польска-расейска-жыдоўска-бальшавіцкіх уплываў на Беларусі”²⁴.

Дакумент гаворыць аб тым, што „на Беларусі ня ў меншай меры патрэбна ўзгадаванне моладзі, спецыялістых у ўсяго народу ў сваім нацыянальным кірунку, згодна з вымаганьнем Новага ладу. *Польская* інтэлігенцыя імкнецца сягоння захапіць агульную адміністрацыю, касьцёл, гандаль, культурнае жыццё Беларусі ў свае рукі, каб праводзіць сваю шавіністычную палітыку замацоўваючы за сабой гэтыя землі і на выпадак павікланьняў тварыць тут свае заплечча”²⁵. Далей прапаноўвалася як мага хутчэй стварыць пад нагляд генеральнага камісара кіраўніцтва асветы і культуры Беларусі з асяродка „свядомых нацыянальных беларусаў”, здольных да арганізацыі агульна-навучальных і спецыяльных школ ва ўсёй Беларусі. Гэтыя меры мусілі запоўніць недахоп інтэлігенцыі, „каб найскарэй замяніць варожую польскую і расейскую фаховую сістэму беларускай, каб павысіць кваліфікацыі беларускае часткі працуючай інтэлігенцыі, каб распачаць агульнаўзгадаваўчую працу Беларускага Народу ў сваім нацыянальным кірунку, які забяспечыць трывалае абмежаванне Беларусі ад Польшчы і Расеі”²⁶.

У 1941/1942 навучальным годзе ў Баранавіцкай акрузе толькі 19 настаўнікаў было палякамі з прыкладна 1 100 педагогаў. З цягам часу настаўнікі-палякі павінны былі быць звольнены і заменены на настаўнікаў-беларусаў²⁷.

У 1942 г. польскія школы на тэрыторыі акупаванай Беларусі (Генеральныя камісарыты Беларусія і Украіна) былі ліквідаваны. Дзеці палякаў на Берасцейшчыне (па адзнаках акупацыйных уладаў, каля 20% ад агульнай колькасці дзяцей) былі абавязаны наведваць беларускія ці ўкраінскія школы²⁸.

²⁴ ДАМВ, ф. 688, воп. 2, спр. 2, арк. 6.

²⁵ ДАМВ, ф. 688, воп. 2, спр. 2, арк. 7.

²⁶ ДАМВ, ф. 688, воп. 2, спр. 2, арк. 7.

²⁷ М. Г. Жыліньскі, *Арганізацыя школьнай справы на тэрыторыі Баранавіцкай акругі (1941-1942 г.г.)*, [у:] *55 гадоў перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне: погляд праз гады, новыя канцэпцыі і падыходы. Матэрыялы навук.-тэарэт. канф., 4-5 мая 2000 г.* : У 2 ч., ч. 1, Мінск 2000, с. 42.

²⁸ И. Э. Еленская, *Документы госархива Брестской области о школьной политике оккупационных властей, 1941-1944 г. (источниковедческий обзор)*, [у:] *Берасцейскі хранограф*, 1999, вып. 2, с. 240.

Аб настроях мясцовага насельніцтва не раз паведамляла прадстаўніцтва польскага эміграцыйнага ўрада на акупаваных землях. Напрыклад, у паведамленні ад 11 ліпеня 1942 г. настроі жыхароў Палесся характарызаваліся як узбуджаныя і наэлектрызаваныя. Гэта тлумачылася лютуючым бандытызмам, а таксама бояззю рэпрэсій і рэквізіцый. „Рэшткі польскага насельніцтва жылі ў апасенні таго, што пры далейшым захаванні анархіі будзе знішчана”²⁹.

Наколькі бакі мелі рацыю? Хто з іх быў больш варожа настроены? Не нам аб гэтым судзіць. Хочацца звярнуць увагу яшчэ на адзін цікавы дакумент. У лютым 1943 г. прадстаўніцтва польскага эміграцыйнага ўрада на акупаваных землях падрыхтавала падрабязны рапарт „Беларусь пасля 20 гадоў савецкай і 20 месяцаў нямецкай акупацыі”. У ім сярод іншага ёсць і наступныя радкі: „Палякі з’яўляюцца соллю гэтай зямлі, бо прадстаўляюць самы інтэлігентнейшы і найбольш творчы элемент. У савецкіх школах самымі здольнымі былі польскія дзеці. (...) Сённяшняя беларуская інтэлігенцыя, якая ўжо выхавана ў савецкіх школах, на 80% з’яўляецца дзецьмі чыстых палякаў, ці мяшаных шлюбаў з палякамі. (...) У ста-тыстыцы настаўнікаў беларускіх школ за верасень 1942 г. аддзел адукацыі пры Генеральным Камісарыяце Беларусі прывёў звесткі аб тым, што сярод настаўнікаў 50% палякаў. Гэтым настаўнікам было загадана змяніць польскую нацыянальнасць на беларускую. Праследаванні палякаў працягваюцца, але немцы ў нацыянальных справах не арыентуюцца, іх можна вельмі проста падмануць, схавалі пад прымусовы і для ўсіх чужы беларускі патрыятызм. Сярод палякаў старога і маладога пакалення большасць — старыя польскія патрыёты нягледзячы на тое, што пашпарты называюць іх беларусамі. Палякі ўпарта чакаюць Польшчы, польскай арміі. Моладзь марыць аб тым, каб у радах польскай арміі змагацца за сваю краіну. Ім самім цяжка прабіцца да службы, бо вельмі знясіленыя шматгадовым зняволеннем і пазбаўлены правадыроў. Польскага руху за незалежнасць у поўным значэнні гэтага слова няма. Яго арганізацыя сярод такой значнай колькасці ворагаў вельмі цяжкая справа. Ёсць толькі вялікая туга, ахварнасць і вера ў тое, што Польшча не забудзе аб сваёй зямлі”³⁰.

Аднак, немагчыма гаварыць аб суцэльным супрацьстаянні і варажасці беларусаў і палякаў. Жыхар Нясвіжа Чэслаў Сольчэрскі ў сваіх успамінах распавядае аб мірным і дружалюбным жыцці жыхароў горада, узаемападтрымцы польскага і беларускага насельніцтва. „З мэтай аддалення няшчасцяў, якія прынесла вайна, на-

²⁹ AAN, sygn. 202/III, teczka 201, s. 12.

³⁰ AAN, sygn. 202/III, teczka 201, s. 81.

сельніцтва пачало часцей звяртацца да Бога. Нехта выступіў з прапановай паставіць на Новым Месце пяць драўняных крыжоў у розных месцах. У хуткім часе крыжы былі выраблены і пасвечаны. Аб асвятчэнні двух крыжоў, якія стаялі бліжэй праваслаўнай плябаніі прасілі праваслаўнага святара, Аляксея Русецкага. (...) Каля другога крыжа святар Русецкі прамовіў кароткую малітву. Пасля пастапоўкі пакутных крыжоў мы ўсе адчулі пэўную палёжку і ўздам ад добрага ўчынку. На тым не спыніліся. Кабеты, таксама з Новага Места, вызначылі для сябе дадатковую пакуту: вырашылі на працягу адной ночы спрасці (без калаўроту) і сткаць на хатніх кроснах вялікі абрус. На другі дзень гэты дар занеслі ў царкву, бо галоўная ініцыятарка — ткачка была праваслаўная жанчына — Протасава”³¹.

У 1943 г. на беларуска-польскія стасункі значны ўплыў пачалі аказваць змены на фронце і пашырэнне прасавецкіх настрояў сярод насельніцтва. Шмат інфармацыі ўтрымліваюць справаздачы прадстаўніцтва польскага эміграцыйнага ўрада на акупаваных землях. У дакуменце за чэрвень 1943 г. чытаем: „Адносіны палешукоў-сялян да акупанта — варожы. (...) Адносіны да польскай супольнасці залежаць ад тэрытарыяльных уплываў бальшавіцкай прапаганды. У вёсках, якія аддалены ад чыгуначных і грунтовых дарогаў, дзе праваслаўнае насельніцтва беднае і мае малую свядомасць, у 1939 г. забівалі афіцэраў, польскіх салдат і бежанцаў. Цяпер сяляне баяцца вяртання польскай справядлівасці і пакарання, таму спрыяюць стварэнню ўзброеных бандаў альбо аб’ядноўваюцца з украінскімі партызанамі і забіваюць палякаў — тых, што былі сведкамі знішчэння 1939 г.”³²

У справаздачах шмат увагі звяртаецца на настроі мясцовага насельніцтва. Сярод польскага насельніцтва на Палессі панавалі настроі моцнай прыгнечанасці. Польская інтэлігенцыя ў гарадах улетку 1943 г. засталася ў мізэрнай колькасці. Цяжкі матэрыяльны стан яшчэ больш паглыбляў дэпрэсію гэтай групы насельніцтва. На вёсцы польскаму насельніцтву пагражала фізічнае вынішчэнне. Адносіны палякаў з мясцовым насельніцтвам усё больш абвастраліся і станавіліся варожымі. Мясцовыя палякі абвінавачвалі ўкраінцаў і беларусаў у забойствах на Палессі і папракалі іх у чаканні вяртання савецкай улады. У гарадах нацыянальныя канфлікты, па меркаванню складальнікаў справаздач, не праяўляліся. Замест гэтага паміж асобнымі нацыянальнымі супольнасцямі працягвалася барацьба за ўплывы, бо персанал у структурах адміністрацыі і іншых уста-

³¹ C. Solczerski. *Przedwojenne dzieciństwo i wojenna młodość w Nieświeżu*, [w:] *Nieświeżkie wspomnienia*, Warszawa 2001, s. 247.

³² AAN, sygn. 202/III, teczka 193, s. 19.

новах быў змешаны: польска-ўкраінска-беларуска-рускі. „Не гаворачы ўжо пра немцаў, якія займаюць кіруючыя пасады”³³.

Галоўным натхняльнікам антыпольскіх настрояў на Беларусі польскі бок бачыў Вільгельма Кубэ, які „гранікнуўся антыпольскім духам настолькі далёка, што галоўнай мэтай сваёй дзейнасці на пасту генеральнага камісара Беларусі бачыў у вынішчэнні слядоў польскасці на гэтай тэрыторыі і ўнушэнні гэтай нянавісці ў беларусаў”³⁴. Яго абвінавачвалі не толькі ў распаўсюджанні антыпольскай прапаганды, але і ў распаўсюджанні дзейнасці беларускіх арганізацый, такіх як Беларуская самапомач, Працоўная рада, Беларускае навуковае таварыства, Саюз беларускай моладзі і інш., сябры якіх былі тымі элементамі, якія „так далёка гранікліся антыпольскай ідэалогіяй, што аб якім-небудзь *modus vivendi* з імі пасля вайны не можа быць мовы”³⁵.

Са зменай становішча на фронце ў беларуска-польскія адносіны пачаў умешвацца савецкі фактар. З набліжэннем лініі фронту на акупаваных тэрыторыях усё больш стала з’яўляцца палітычных агітатараў, якія „дзейнічалі пераважна па вёсках і выступалі то пад расійскім, то пад беларускім паліго. Аднак у абодвух выпадках дамінавала антыпольская нота. Паражэнне немцаў, адпаведна гэтай агітацыі, ужо вырашана. Цяпер неабходна толькі прадухіліць сітуацыю, каб на месца немцаў не селі палякі”³⁶. Дапамогу ў правядзенні дадзенай агітацыі аказвала прыватнае духавенства, якое ўжывала „розныя дэмагагічны лозунгі, такія як „Польшчы ніколі не было і не будзе!”, „На Беларусі няма месца для палякаў”, „Лепш нядобрая маці, чым добрая мачаха”, „Выражам палякаў, калі прыйдуць бальшавікі”³⁷. Гэтай прапагандзе дапамагалі афіцыйныя фактары — расійскі і беларускі камітэты, якія таксама ўжывалі падобную мову і лозунгі. Вельмі актыўная роля дадзеных элементаў была ў гестапа. „Расійская мова ў гродзенскім гестапа чуецца на кожным кроку. Асабліваю ролю адыгрываюць бальшавічкі, якія засталіся пасля ўцёкаў рускіх. У апошні час іх адносіны да палякаў сталі дэманстратыўна варожымі, праводзіцца прасавецкая агітацыя. Адначасова гестапа ставіцца да іх талерантна і апякае іх”³⁸.

Чаканне вяртання бальшавікоў не заўсёды спрыяла ўзмацненню антыпольскіх настрояў. Беларуская інтэлігенцыя, якая супрацоўнічала з акупантамі, перад пагрозай вяртання старой улады забы-

³³ AAN, sygn. 202/III, teczka 193, s. 41.

³⁴ AAN, sygn. 202/III, teczka 193, s. 63.

³⁵ AAN, sygn. 202/III, teczka 193, s. 63.

³⁶ AAN, sygn. 202/III, teczka 193, s. 67.

³⁷ AAN, sygn. 202/III, teczka 193, s. 67.

³⁸ AAN, sygn. 202/III, teczka 193, s. 67.

валася на крыўды на палякаў. На тэрыторыі Беласточчыны ў снежні 1943 г. „за выключэннем моцна антыпольскага Беларускага камітэту”³⁹, іншыя правінцыйныя камітэты ці шукалі паразумення з палякамі, ці хаця б спынялі антыпольскія выступленні.

Аднак, не ўсюды назіраўся падобны працэс. У Баранавічах і Слоўніме (значная адлегласць ад Беласточчыны і лічба палякаў значна меншая) у сакавіку 1944 г. беларускія ўлады самакіравання забаранілі ўжываць польскую мову ў публічных размовах. Пры гэтым службоўцы, якія не выконвалі гэтай пастановы, „павінны быць звольнены”⁴⁰. Як бачым, не так дрэнна было з польскай мовай у афіцыйных установах, калі яе нават у самым канцы акупацыі прыходзілася забараняць. Гэты факт ставіць пад сумненне сцвярджэнні аб татальным вынішчэнні польскасці і „палякажэрскасці” беларускай адміністрацыі.

Аналіз дакументаў дазваляе зрабіць некаторыя падагульненні і вывады. Беларуска-польскі канфлікт у гады нямецкай акупацыі ў сваёй аснове меў яскравы палітычны грунт. Праводзімая акупацыйнымі ўладамі нацыянальная палітыка спрыяла яго нагнятанню і развіццю. У яго былі ўцягнуты простыя жыхары, для якіх галоўнай праблемай было вырашэнне сацыяльна-бытавых пытанняў, колы мясцовай адміністрацыі, для якіх асноўным было пытанне будаўніцтва нацыянальнай аўтаноміі, а таксама праваслаўнае і каталіцкае духавенства. Канфлікт атрымаў добрую ідэалагічную падтрымку з боку акупацыйных уладаў, знайшоў сваю праяву ў школьнай справе. На дынаміку беларуска-польскіх супярэчнасцяў аказвалі ўплыў змены на фронце. У цяжкіх умовах акупацыі на першы план выходзілі экзістэнцыйныя праблемы. Каб выжыць, неабходна было прыстасоўвацца — ісці на супрацоўніцтва, размаўляць па-польску ці па-беларуску, у асобных выпадках змяніць нацыянальнасць, падманваць, цяпець і баяцца.

Streszczenie

Okupacja niemiecka sprzyjała odrodzeniu pamięci o wzajemnych krzywdach wśród Białorusinów i Polaków. Wraz ze zmianą władzy z sowieckiej na niemiecką pojawiły się nowe pola konfliktów. Budowa okupacyjnej administracji i policji pomocniczej na Białorusi dokonywała się przy znacznym udziale Polaków, którzy wykorzystywali własną pozycję do rozprawy z ruchem białoruskim, byłymi i aktualnymi działaczami życia kulturalnego lub oświatowego. Napływ Białorusinów do administracji niemieckiej w 1942 r. wytworzył stan konkurencji, co w warunkach okupacji oznaczało konflikt narodowościowy. Drugą płaszczyznę konfliktu polsko-białoruskiego stanowiły relacje wyznaniowe między prawosławnymi i katolikami, które dalekie były od przesłanek ewangelicznych. Wraz ze zmianą sytuacji na froncie na stosunki polsko-białoruskie zwiększał się wpływ w czynnika sowieckiego.

³⁹ ААН, сыгн. 202/III, тeczka 193, s. 132.

⁴⁰ ААН, сыгн. 202/III, тeczka 195, s. 70.